

Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

НЕКА ЗАПАЖАЊА О КОХЕЗИЈСКИМ И ДЕЗАГРЕГАЦИЈСКИМ СИНТАКСИЧКИМ ПРОЦЕСИМА

Ауторка у раду приказује приступ синтаксичкој материји из *Српске синтаксе* (Симић и Јовановић Симић 2017), где су односи међу основним јединицама и структурним схемама приказани у развојној перспективи, али у интерпретацијама и закључку доноси друкчији приступ разматраним категоријама. На једној страни је видан процес смисаоног обједињавања јединица и формирања сложене структуре – кохезије, а на другој постепено попуштање веза међу саставницама, дислокација и екслокација чланова, те њихов разлаз и расплињавање схематских формација.

Кључне речи: адлокатив, апозитив, апозиција, атрибут, атрибутив, дезагрегација, кохезија.

1. Неколико речи унапред

1. У овоме раду полази се од теоријске основе *Српске синтаксе* (Симић / Јовановић Симић 2017) формулисане углавном у првој свесци, па се овде донекле пренесе у скраћеном облику, а однекле се нешто друкчије формулишу, онако како наша схватања о синтакси изгледају данас, на дистанци од почетка формулисања текста онаквог какав је издат 2017. Већих вањских померања у томе не би се рекло да има, тј. нема промене наших назора о кључним синтаксичким питањима; али има унутрашњих померања утолико што смо данас, за разлику од времена када смо имали доста слаб преглед над основним категоријама којима смо оперисали – сасвим убеђени у то да сем хоризонталне мреже синтаксичких односа и категорија у којима су заступљене, и преко којих се огледају, постоји и мрежа вертикалних односа. Та мрежа не тиче се онога што смо у књизи назвали *синтаксичком вертикалом*, а што према напоредности чини зависност као један од два темељна принципа

* jelenajo@beograd.com

организације вишечланих форми, већ онога што овде посматрамо као скуп синтаксичких процеса.

а) Поменуте процесе посматрали смо у првом реду као кохезиона¹ кретања: као интеграцију елементарних јединица у глобалне структуре и хомогенизацију структура као ефикасних средстава функционисања језика. Први ступањ у томе јесте прост додир јединица које описују неки јединствен садржај – колокација (нпр.: *Јоване, тиши*). Даљи ступњеви интеграције обележени су термином напоредност, зависност, а у оквиру последње – адлокација (тј. атрибуција) и сублокација (тј. рекција).

б) Супротан смер од интеграционих кретања има дезинтеграција структуре: тежња саставних елемената ка антиципацији од контекста, ка интонацијској и комуникативној промоцији. (1) Нпр. реченица: – *Милица је врло вредна девојка* – није довољан оквир за потребу да се у њему главно место обезбеди субјекту *Милице*. Тежња да се достигне та позиција иде нпр. преко линеарне пермутације и преношења на крај: – *Врло је вредна девојка Милица* – преко повећања његове тежине прикључењем нове лексичке грађе, додајући му нпр. атрибуте: – *Та Милица је врло вредна девојка* -> *Та ваша Милица је врло вредна девојка* -> – *Врло је вредна девојка та Милица* // – *Врло је вредна девојка та ваша Милица* – до дислокације, што заправо значи и тонску парцелацију исказа: – *Милица, та ваша девојка, врло је вредна*. Само потоњи случај обележен је синтаксичком дисперзијом, појавом супротном кохезији, па би се могло рећи да је дислокација отприлике истога нивоа са адлокацијом, само супротна по сврси и резултату. (2) Даљи ступањ дисперзионих процеса представља екслокација, пуно синтаксичко осамостаљење антиципованог дела конструкције. То се дешава при постављању тога елемента у парентезу: – *Нестаини дечак упорно љути до беса наоштрене родитеље* -> *Нестаиног ли дечака – упорно љути до беса наоштрене родитеље*.

3. Хијерархија појава и категорија у којима се огледају интеграциони и дезинтеграциони процеси у језику у досадашњим синтаксичким истраживањима обично је поистовећивана са хијерархијом и категоријама синтаксичких позиција у језику. Код Стевановића (1991) апозиција стоји према атрибутиву као апозитив према атрибуту, али они не чине систем са укрштеним дистинкцијама, већ просто два пара 'именичких одредаба'. Код нас је, међутим, апозиција обележена нижом интеграцијом, тј. вишим ступњем дезинтеграције од атрибутива, а исто тако стоји и апозитив према атрибуту. Пета Стевановићева 'одредба именичких речи' јесте атрибуто-прилошка

¹ За Гловацки-Бернарди (1988) кохезија је текстовна појава: кохезијом настаје низ коначног броја реченица и оне чине текст. Микроструктура се – по њеном мишљењу – тиче односа међу суседним реченицама, а макроструктура се темељи на посредним односима у тексту. В. о томе више у: Јовановић 2009б. – Исто мишљење в. и у: Траск 2005: s.v. – Друкчији став в. у: Симеон 1969: s.v.: „у фонетици: сливеност низа гласова у изговорно-фонетичку јединицу“; „у глосематици: интердепенденције и детерминације имају једну или више константа те се заједнички могу назвати кохезија“. – Према томе, кохезијом се може сматрати општи покрет зближавања јединица и структурног 'згушњавања' дискурса на било којем нивоу, дакле и у синтакси (како је код нас схваћено).

одредба. Код нас² је она раслојена по линији интеграције vs. дезинтеграције. У начелу постоји и позиција предикатоидних именских детерминатора, како атрибута: – *Дете је отпутовало болесно*; – тако и апозитива: – *Знатижељан и вредан, младић је успео да оствари велики успех*, – и осталих одредаба. Уопште узев, интеграција и дезинтеграција представљају опште синтаксичке појаве које захватају све адлоциране јединице и тагемског и таксемског типа. Уз то, са стилистичког аспекта посматрано (исп.: Симић / Јовановић Симић 2015) – интеграција и дезинтеграција нису само процеси којима су обележени раст и усавршавање синтаксичких структура датог језика, већ представљају основу за вредновање конкретних језичких структура по комуникативној и стилској ефективности.

4. Описани теоријски налази представљају кључни резултат наших истраживања, а овде ћемо покушати да разјаснимо и неке друге моменте у језичким кретањима синтаксичког нивоа. Потрудили смо се пре свега да утврдимо оквире тзв. конструктивне или структурне синтаксе, и да одредимо где почиње поље комуникативних синтаксичких кретања у језику. Приметили смо, наиме, да се под уобичајеним термином 'функције' крију две врсте појава: једно су позиције у структури вишечланих форми – нпр. субјекта и предиката у реченици, атрибута и др. у синтагми са управном именском речи, адвербатива и објекта у синтагми са управним глаголом итд. Те се функције групишу око два кључна термина: одредбе и допуне – али смо их ми разложили у више категорија. Другу област 'функција' чини употреба језичких јединица у акту споразумевања: то су сигнификација тематског садржаја, на једној страни, његова презентација саговорнику, на другој, и 'исказивање себе', поступак изјашњења сопствених сазнања и ставова говорникових у вези са тематским садржајем (исп.: Јовановић Симић / Симић 2015). По ономе првом наша тема спада у област лингвистике у ужем смислу; у ономе пак другом – прагматике језика, или вербатологије.

5. Према томе, може се констатовати да постоји хијерархија међу типовима зависности. Пошто смо ограничени просторно, овај факат ћемо моћи приказати само на уском кругу грађе и случајева којима она служи за илустрацију. Оквир за нашу анализу представљаће само неке одредбене синтагматске форме са именичком речи као управним чланом и именицом, придевом, прилогом и сл. као зависним одредбеним. Примере ћемо изложити ослањајући се на *Српску синтаксу*³.

² Исп. о синтаксичкој природи атрибутско-прилошке одредбе у: Јовановић 2005: 107–114.

³ Грађа је углавном преузета из *Српске синтаксе* (Симић / Јовановић Симић 2017), често заједно са интерпретативним текстом, али често и са самостално формулисаним налазима. Ознаке извора в. у *Српској синтакси*.

2. О ступњевима структурне кохезије

2.1. Атрибут

(Сублокативна атрибуција и атрибуцка адлокација)

1. Атрибути су, по М. Стевановићу (1991б: 49) – „придевске речи, односно везе речи с придевским функцијама које на овај начин ма по чему (по квалитету, боји, величини, топлоти, материји, месту, времену, пореклу, припадању или било чему другом) одређују неку именицу, или скуп речи у именичкој функцији”. ’Одређивање’ је бар двојако: (1) квалификација по неком унутрашњем својству или пак (2) постављање именичког садржаја у неке вањске односе. Даље, атрибут је или придевска реч или пак ’веза речи’ са придевском функцијом. Под ’везом’ Стевановић је обично подразумевао падежни облик, са предлогом или без њега. У то нас уверава следећи пример:

- *Командант везирове ’гарде’ био је весели и лакомислени Бехџет, човек неуништива здравља, угојен и црвен, храбар, али непоправљив коцкар и ленштина ИА ТХ 194.*

1) Прва синтагма коју можемо издвојити јесте *командант везирове гарде*. Генитив (*везирове*) *гарде* може се двојако објаснити. (а) Можемо утврдити да он има посесивно значење: командант је један од чланова гарде – припада јој као и други њени чланови. Посесија је релација чије је обележавање у надлежности одредбених синтагми, а одредбена функција овде је обележена генитивом. (б) Може се претпоставити и друкчији однос: *командант* је именичка реч сродна глаголу ’командовати’ (’гардом’), па је од ње преузела аспектно значење компатибилно са ’субјекатским’ генитивом. По првом објашњењу генитив је мотивисан тематским садржајем описа, а по другом – лексичко-граматичким својствима управне речи. Друго објашњење проистиче из наших разлагања о рекцији,⁴ и по томе је лако утврдити да ли је веза рекцијског типа, и чак ако јесте – које је врсте: ка замени генитивом, наиме, конвергирају колокати глаголских речи са непосредном рекцијом, кад ове бивају замењене именицама (’распознавати боје’ -> ’распознавање боја’); а ректуме који имају исти облик уз глагол и одговарајућу именицу, као нпр. инструментал (исп. *прати водом* -> *пран водом* -> *прање водом*; *резати ножем* -> *резан ножем* -> *резање ножем*; *шетати с пријатељем* -> *шетња с пријатељем* итд.), или акузатив с предлогом ’за’ (*борити се за власт* -> *борба за власт*) итд., сврстали смо у ред посредно регираних облика. Нашој конструкцији одговара глаголска тагма типа *командовати армијом*, те је заиста можемо сврстати у ред рекцијских, и то у ужи круг, са непосредно регираним зависним чланом.

⁴Тек овде смо у стању да наставимо расправу о конструкцијама са управном именицом и падежом у позицији зависног члана, које смо досад и ми били принуђени посматрати све као рекцијске. – Исп. *Српску синтаксу* (Симић / Јовановић Симић 2017), погл. 1.4.5.2.1 (под 1-а) и објашњење у фусноти.

а) Ако се питамо које је од два решења тачно – одговор је: и једно и друго. Значи: атрибут исказан посесивним генитивом *командант (везирове) гарде* долази у ред двоструко условљених синтагматских веза: лексичко-граматичким својствима управне речи и тематским садржајем описа. То су слабо региране конструкције.

б) Прве ћемо – тј. именичке колокате који одговарају непосредним ректумима уз глаголе – сврстати у скуп *рексијских атрибута*.

2) Ужа синтагма *везирове гарде* у свом саставу има одредбену реч, опет са посесивним значењем, *везирова*, и управну *гарда*. Наставку *-е* у ген. једн. именице *гарда* одговара исти тај наставак у придева *везирове* – па и поред неспретне формулације о 'преузимању' наставака – једнакост облика и стварно морамо признати за индикацију 'саприпадности' зависне речи синтагматској структури са управном са којом има исти облик. 'Саприпадност' је објашњива као проста 'узајамност', и на основу ње није могуће прецизније судити о врсти односа међу члановима конструкције. Зависност ипак није исто што и 'саприпадност' датој синтагми: једнакост облика у ствари је логичније схватити као израз једнакости функција, односно – напоредности речи (в. *Српску синтаксу* 2017, погл. 1.4.3.2, т. 2, под г). Зато је зависност препознатљива тек на основу неких додатних индикатора: у нашем случају на основу лексичке 'асиметрије' – једна од две речи је именица ('гарда'), а друга придев ('везирова'); – као и на основу номинацијске асиметрије – придевски садржај потчињен је именичком као показатељ 'припадања'. Лексичкој асиметрији одговара и граматичка, јер сем идентитета падежа – који је свакако мотивисан функцијом целе конструкције у широј синтагматској структури (*командант ~ везирове = гарде*) – овде запажамо и идентитет, али у извесном смислу и диспаратет рода и броја; та су обележја код именице показатељи лексичко-семантичких особености (реч 'командант' означава људску јединку мушког рода – носиоца дате војничке функције), или предметним садржајем описне конструкције (реч је о једној особи); код придева та су обележја заправо мотивисана из два правца: именичким обликом и садржајем; тек другом чињеницом је потврђена зависност атрибута од управне речи. Разлика у статусу функционалних индикатора, важан је фактор статусног диспаратета и самих њихових носилаца: – лексикализовани показатељ има 'чвршћу' структурну позицију, па га сматрамо и 'старијим' – индикатором хијерархијски више позиције речи, модификатором или боље: селектором конгруенције; нелексикализовани показатељ има 'слабију' позицију, и индикатор је хијерархијски нижег положаја речи: 'модулирани' учесник конгруенције.

(а) Овде се намеће теоријски став да оба типа атрибута – и рексијски и конгруенцијски – имају битна заједничка обележја (а) у томе што су двострано мотивисани – из правца лексичко-граматичких својстава управне речи (било преношењем обличких индикатора, било примањем оних који одговарају тим својствима) и из правца денотата описаног конструкцијом; и (б) што је лексичко-граматичка мотивација од стране управне речи слаба (а слаба је управо што је комбинована са семантичком).

(в) Из наших разматрања излази да је конгруенција у функционалном погледу само један тип слабе рекције. То би била рекција изведена другим обличким средствима: уместо обличког 'потчињавања' зависне речи управној, имамо 'приређивање' облика. У конгруенцијски организованој синтагматској форми – нпр. ген. *везирове гарде* – не постоји граматички показатељ зависности: по томе што наставак и једне и друге речи упућује на ген. једн. м. рода – ми можемо претпоставити само толико да те речи припадају истој синтагматској форми. А да ли је која од њих зависна од друге, и која, одгонетнућемо тек из додатног момента, из лексичког састава конструкције: конкретно отуда што је *везирова* придев, а *гарда* именица, па је по томе а priori познато која је од њих управна, а која зависна. Лексичка неједнакост речи, у крајњој линији, основ је хијерархије, и прави разлог да једна од њих привлачи другу својим лексичко-граматичким енергијама – то јест: да је регира.

(г) Другачије стоје ствари код атрибута уобличеног рекцијским средствима. Именичка реч нема могућности потчињавања свог садржаја без помоћи аспектног значења управне, па се однос неконгруентног падежног атрибута према управној речи погађа посредно – парадигматским тумачењем значења падежног наставка као перспективизатора. Овакве случајеве непотпуне интеграције назвали смо адлокацијама, а недовољно интегрисане јединице адлокативима.

3) Синтагма *весели и лакомислени Бехџет* сложеног је састава, што се и сада види најпре по лексичком саставу: међу придевима *весео* и *лакомислен* обличка једнакост знак је напоредног односа, док једнаки облици са именицом *Бехџет* показују да су оба придева у истом зависном односу према њој – они је квалификују из различитих углова (РМС 1967–1976: *весео* = „пун животне радости”; или *лакомислен* = „који олако схвата ствари, који мало размишља, неопрезан, површан, безбрижан”). На овом примеру може се непосредно утврдити разлика између напоредности и зависности праћене идентичним начином обличке организације: то је дискреција, односно аутономност, на једној страни, или пак 'интегративност' денотације, на другој. Наиме, иако је сваки од два придевска садржаја ('*весео*' и '*лакомислен*') укључен на неки начин у садржај управне речи, међу њима влада денотацијска дискреција: *весео* -> (*Бехџет*) <- *лакомислен*.

4) Конгруенцијска и рекцијска организација синтагми о којима говоримо – тј. синтагма са атрибутом и управном именицом – рекло би се на први поглед да је слободна, тј. да можемо по нахођењу употребити или придевску реч или падежни облик: *командант гарде* = *гардијски командант*. Тај је утисак ипак варљив, јер се у језичкој пракси постављају различита ограничења која ометају замену⁵ и упућују на алтернативну дистрибуцију

⁵ Према *командант гарде* стоји додуше еквивалент *гардијски командант*; али он у овом случају није препоручљив, јер не обележава на адекватан начин садржај који описује прва формација. Заправо, синтагма *командант везирове гарде* описује припадника одређене војне јединице и њеног заповедника, док би *гардијски командант*, на супрот овоме – попут синтагме *гардијски официр* – означавало врсту 'команданта'. Ни *гардијски официр* не би био адекватно назван синтагмом *официр* (нпр. 'краљеве') *гарде*. У првом случају реч је пре о врсти официра (специјализованог за руковођење у овом или оном роду војске: 'пешадијски' у пешадији, 'ар-

двају атрибутских типова (и јукстапонираног као трећег). Сем чисто семантичких фактора, у улози дистрибуцијског регулатора два типа атрибута могу се наћи и конструкцијски фактори. Синтагма *командант везирове гарде* у ствари је тзв. 'блокирана' конструкција: уместо генитива у којем стоји цела синтагма као *везирове гарде* не може се употребити придев из простог разлога што не постоји у лексичком систему српског језика (можда би гласио *везирско-гардијски*, или сл., али није уобичајен). Вишечлана конструкција у служби атрибута, у вези с тим склонија је рекцијском него конгруенцијском типу организације.

(а) Даље, сегмент *неуништива здравља* – састављен од атрибута и управне именице, сâм употребљен у служби атрибута именице *човек*, – није заменљив придевском речју јер таква реч недостаје у лексичком фонду српског језика. Неадекватна је и замена конструкцијом *неуништиво здрав*, јер је семантички различита од генитива *неуништива здравља* (инсистира не само на неуништивости здравља, него и његовог носиоца). Уместо *непоправљива ленитина* заиста је употребљива синтагма *непоправљиво лен/лењ*. Међутим, према *коцкар* не постоји такав придев, па је синтагма *непоправљив коцкар* и *ленитина* као целина формацијски блокирана, и немогуће ју је заменити другом.

(б) Односи су дакле врло изукрштани; према властитом имену нпр. не може се увек направити придев. Тако уместо обрта *Хафизадића мутвак* не постоји придевско-именичка конструкција, јер према презименима на *-ић* нису свуда уобичајени одговарајући придеви на *-ски*, а они би и у овом случају (где „не означавају однос према тачно одређеном него према било коме појму с именом у основи”) – били једина адекватна замена за генитив (*Хафизадићев мутвак* значило би припадност „одређеном лицу мушког рода”, што значи да је други посесивни наставак *-ов* ангажован на другој страни и не преузима значење припадности колективу),⁶ итд.

(в) Закључујемо да двојакост облика атрибута, тј. конгруенцијских и рекцијских – није ствар слободног избора, већ представља лингвистичку неопходност проистеклу најпре из лексичких и семантичких особености речи и њихових међуодноса у систему; односно из потребе да се у атрибутској функцији употреби вишечлана конструкција тамо где према њој не постоји придевска реч итд. Затим, та се потреба јавља и када за особину или који други моменат везан за управну именицу – језичка пракса тражи подробнији и прецизнији опис који није могуће изградити помоћу самог придева, нити придева праћеног сателитским номинаторима. Нпр. уколико ширимо и продубљујемо опис особине 'дечака', утолико ћемо ширити и синтаксички мењати конструкцију: *плашљив дечак* -> *врло плашљив дечак* -> *дечак плашљив као зец* -> *дечак необично плашљив, својствено само несигурној*

тиљеријски' у артиљерији, 'морнарички' у морнарици, 'ваздухопловни' у авијацији итд.), дакле о класификацијској функцији атрибута; а у другом је примарна посесивност, тј. припадност официра одређеној јединици. Расподела функција рекцијских и конгруенцијских атрибута условљена је, према томе, финим преливима у значењу придева и одговарајућих облика.

⁶Исп.: Стевановић 1991а: 543.

деци. Као што се види, у једном тренутку морали смо са придевске прећи на номиналну детерминацију итд.

5) Из свега што смо до сада рекли о атрибуту следе три закључка: (а) да постоје конгруенцијски и рекцијски атрибут; те (б) да је атрибуцијска рекција претежно мотивисана семантички, тј. денотатом, његовом структуром и говорниковим потребама да га на овај или онај начин опише, док у томе лексичко-граматичка својства управне речи готово и не учествује; и на крају (в) да је конгруенција, како смо је досад описивали, заправо само подврста рекције, изведене друкчијим граматичким средствима.

2.2. Апозиција

2.2.1. Именичка апозиција

1. Апозиција је, по Стевановићу (1991б: 50), именица употребљена уз другу именичку реч као њена специфична одредба: (а) она пре свега „означава исти појам” као и управна реч, у својству другог ’имена’; (б) она затим „казивањем још неког имена са новом особином одређује већ одређени појам”. Не каже Стевановић (а) чим је то ’већ одређени појам’ управне именице – одређен – и (б) откуд једноставним ’казивањем још неког имена’ долази и ’нова особина’. Узећемо један пример да бисмо видели о каквим се конструкцијама ради:

– Венчао их је, успут, у Броду, журећи послом, у кући *једног свог пријатеља, Грка* МЦ Сеобе 50.

а) Ако узмемо, прво, да је реч о одредбеној синтагми (што ћемо проверити анализом), и друго, да је *Грка* управни, а *једног свог пријатеља* зависни део наведене конструкције, врло је проблематично питање о ’одређености појма’ уопште, како ’управне’, тако исто и ’зависне’ номинације.

б) Покушамо ли да раставимо конструкцију издвајајући елементе из целине, сваки ће захтевати да уз њега задржимо реч *један*; а то је сасвим сигуран показатељ ’неодређености појма’: – *Венчао их је у кући једног свог пријатеља* // – *Венчао их је у кући једног Грка*. Из ове анализе видно је само толико: (1) да сваки члан конструкције може обављати функцију у широј синтагми сам, без онога другог и (2) да оба именују један и исти тематски садржај, исти денотат (’пријатељ’ и ’Грк’ у ствари су исто лице), али је он именован са ’различитих гледишта’ (*пријатељ* по односу познанства, разумевања, узајамности итд., а *Грк* са ширег становишта: као припадник грчком народу).

в) Именске речи, које смо при класификовању назвали ’дискриминаторима’, свој садржај по правилу идентификују карактеришући га дистинктивним својствима у односу на неке параметре дистрибуиране на скуп суседних лексема: ’пријатељ’ се при томе ослања на микросоцијалне податке из амбијента у којем се индивидуа креће и ради (исп. познаник, рођак, сусед; колега, шеф, помоћник, управитељ), а ’Грк’ на макросоцијалне дистинкције проистекле из етничког, верског, политичког или сл. груписања људи. Сва-

ки од ових типова дискриминанти на свој начин квалификује и класификује поменути личност, и тако је 'индицира', тј. подводи њен денотат под општи појам који је означен датом речју.

г) Али то није довољан скуп чињеница за потпуну дефиницију 'апозитивне'; јер и нпр. *Јефта Грк* садржи две јединице које исту личност именују сместивши је у различите лексичке сфере (*Јефта* у систем посрбљених личних имена, а *Грк* како смо већ објаснили), па ипак нису у односу апозитивне према 'управној' речи, већ у некаквом друкчијем. Уосталом, утврдили смо раније да и атрибут именује 'исти садржај' са управном речју, и управо из друкчијег угла посматрања (у синтагми *бео снег*, рекли смо, *бео* именује белину снега, а *снег* – материју као носиоца белине). Запасти смо у велике тешкоће.

2. Академијина граматика источнонемачког ауторског колектива даје сасвим друкчију, и врло необичну дефиницију апозитивне. По њима то је „додата, али заправо не подређена” већ равноправна јединица, која по њиховом мишљењу настаје „деградирањем напоредне реченице на ниво номинацијског реченичног члана који фигурира као рема” (Хајдолф/Флеминг/Моч 1981: 293). Граматичар прашког круга Ј. Рис (1928: 109–140) још је удаљенији од уобичајеног схватања, јер о апозитивности износи апсурдну мисао да је подређен члан синтагме, али 'независан': – „према управном члану је додуше неравноправна, али независна”.⁷ И даље, она има статус предикативне јединице, или одређеније: „Значењски садржај додатог члана стоји према управноме у истом појмовном односу у којем у реченици садржај предиката стоји према субјекту”. Рисове интерпретације могу се потврдити значајним аргументима. Али им се други оштро супротстављају. Показаћемо на већ навођеном примеру, испитујући под којим условима и како је могуће претворити апозитивну конструкцију у реченичну. Ради тога ћемо трансформисати један од чланова формације из синтагматске у реченичну. Ево тог примера у скраћеном виду, погоднијем за манипулисање: – *Венчао их је... у кући једног свог пријатеља, Грк а* -> *Венчао их је... у кући једног свог пријатеља, који је био Грк // Венчао их је... у кући једног Грка, који је био његов пријатељ*. У резултату, како видимо, добија се облик односне реченице. Трансформацији на исти начин подлежу и један и други члан конструкције, што их карактерише као равноправне, али не и као чланове јединствене субјекатско-предикатске конструкције. Али када су искључене из шире конструкције, и осамостаљене као изолован опис, ове јединице (као и горе под б) податне су 'предикатној' трансформацији: – *један његов пријатељ, Грк* -> – *Један његов пријатељ*

⁷ Тврђња о редукованој и деградираној напоредној реченици може се побити врло лако. Може се при томе кренути од апозитивне, или од реченице. Ако кренемо од реченице, као нпр.: – *Куће и села из даљине се не виде, већ се распознају по зеленилу од шљивака* ЈЦ Балк 49, – редукијом предикативности добијамо: *куће и села невидљиви из даљине, али распознајиви по зеленилу шљивака*. Даљи корак у овоме може бити уклањање мање важних речи и задржавање значајнијих: *невидљиве куће и села, разазнатљиво зеленило* -> *куће и села, зеленило*. У резултату нисмо добили апозитивну конструкцију, нити ју је могуће добити, па било којим путем у редукији да кренемо. Значи да апозитивне не стоје у односу напоредних реченица, не бар било којег типа, него можда неког посебног.

је Грк. Закључићемо да је трансформација у субјекатско-предикатску конструкцију могућа ако апстрахујемо контекст, што значи да је то ипак својствено апозицијској структури као таквој.

3. Остаје, према томе, отворен проблем како дефинисати апозицију и како у њој одредити управни, а како зависни члан апониране конструкције из наших примера. То ћемо покушати да учинимо пошто претходно наведемо и анализирамо нови пример:

- У средини поворке јахао је на гојазном и постаријем зекану *француски генерални конзул, господин Жан Давил, висок човек, плавих очију и бркова, црвена лица* ИА ТХ 22.

1) У овом примеру за управни члан конструкције узет је израз *господин Жан Давил* – а додатнима се сматрају *француски генерални конзул* и *висок човек плавих очију* итд. Ако лично име *Жан Давил* споразумно узмемо за стожерни члан синтагме, према њему стоје на једној страни *конзул*, а на другој *човек*. Денотат све три називне јединице је исти – личност француског конзула. Али он се једном номинује општим називом за људску врсту *човек*, други пут поменом његове друштвене функције *конзул*, а трећи пут личним именом *Жан Давил*. Ако је лично име проста етикета, два општа назива осветљавају ту личност стварно, сваки из свог угла. Са овога гледишта није могуће увек говорити о равноправности чланова апозицијске структуре, пошто је сигнификацијска функција сваког условљена позицијом у лексичком систему и пошто им контакт са истим денотатом омогућава управо та позиција у систему (*човек* је нека врста хиперонима за *конзул*, а лично име је засебан тип номиналних речи које се денотату у начелу приређују без упута на његова својства). Када пак са номинацијске равни пређемо на синтагматске односе, ствари изгледају много друкчије: *Жан Давил, конзул* и *човек* – потпуно равноправно обављају исту функцију у реченици: функцију субјекта.

2) Да је апозиција „додата, али заправо не подређена” главном називу – може се тек онда прихватити кад претходно разумемо препознавања ’главног’ и ’додатог’ члана конструкције, и прецизније испитамо механизме који томе служе.

(а) У наведеном примеру, међутим, за то не постоји директна индикација, што значи да код апозиције функционална хијерархија у основи није ни одлучујућа ни важна, ни кад је реч о синтаксичкој, ни номинацијској страни. У основи је примаран редослед у градуирајућој структури. Но то је стилски, а не синтаксички моменат. Скинемо ли с листе градиацију, и посматрамо ли конструкцију у себи, линеарни моменат тада може бити употребљен у разрешењу нашег питања. (1) Узимамо са тога гледишта у разматрање исти пример: *...једног свог пријатеља, Грка*. – Под извесним условима – уз неутрализацију деловања атрибута ’један’, редослед елемената могуће је обрнути: *...једног Грка, свог пријатеља*. – По томе бисмо апонираној конструкцији могли признати однос напоредности.

(б) Међутим, пример који сада наводимо садржи ознаке за посебну употребу, и посебан положај додатих, адлоцираних назива:

- *Хришћани, како католици тако православни*, радовали су се ИА ТХ 18; – *У овим областима, нарочито у Цариграду и Солуну*, врло рано је ухватило дубок корен хришћанство ЈЦ Балк 12.

У оба случаја то су потоњи чланови конструкције, чиме је полазни индиректно окарактерисан као основа апозицијске синтагме: *хришћани, како католици тако православни*. Нема сумње: 'како католици тако и православни', у првом, и 'нарочито у Цариграду и Солуну', у другом, нису основне, већ споредне, бочне номинацијске конструкције; али су оне стилски истакнутије од полазишта, што показује и тоналитетска страна исказа.

3) Да бисмо стигли до праве суштине апозиције – разгледаћемо и следећи пример:

- Тврде, *бесловесници*, да сам мајстор... ДЋ Кор 9.

а) Реч *бесловесници* у првом примеру има општи статус сличан досада навођеним случајевима апозиције, иако није употребљена уз другу именицу као њена 'одредба': друге именице једноставно нема. Ако признамо и самосталну употребу апозиције, онда се схватање о њој мора из корена ревидирати: не може се заправо говорити о њој са гледишта синтаксичког, поготову не као о зависном члану синтагме, већ као о издвојеном номинатору из контекста – о дислоцираном актуалном номинатору, полупредикативном, полурематизованом или сл. Примећујемо да се њиме садржај не именује на прост начин, онакав какав се именује иначе номиналном речју, већ је апозиција истовремено и квалификатор и стварно је експланативна по функцији.

б) Ову је чињеницу јако добро уочио, али не у свим детаљима, и добро објаснио руски лингвиста А. Н. Гвоздјев,⁸ који тврди да „за разлику од скупа ријечи у ужем смислу, у којему су саставни елементи тијесно спојени те представљају јединицу значења и функције, постоје и сложенији спојеви у којима, унаточ њиховој сложености, саставни дијелови задржавају своју семантичку и функционалну самосталност те се по томе разликују од правих скупова ријечи као основних структурних јединица, иако су и то свеже зависности у којима је свагда један члан зависан о другому”. Прихватимо, а и сами смо већ формулисали тврдњу о више типова и степена синтаксичке кохезије: о тешњим и 'лабавијим' спојевима. Али не мислимо да 'су и то свеже зависности', када 'саставни дијелови задржавају семантичку и функционалну самосталност'. Степеновање се управо тиче пре свега самих 'семантичких и функционалних' односа. Наш је закључак да је апозиција пример функционалне аутономије. Она је актуални – полупредикативни и експланативни – номинатор емфазом или друкчије издвојен из контекста.

в) Према томе, 'додатост' апонираних јединица није суштински моменат, већ основица апозиције: основица градације у којој се њена суштина ис-

⁸ Гвоздев 1958. – Цит. по: Симеон 1969: s.v. 'спој', 'спона'.

пољава. Али постојање слободних апозиција негира 'додавање' као суштинску особеност апозиције. Честа употреба у скупу истородних чланова конструкције условљена је потребама градуирања – и ништа више. На крају ћемо још напоменути да за 'додавање' (и 'додатак') – када је реч о апозицији и њој сродним јединицама – ми употребљавамо термин дислокација.⁹

2.2.2. Заменичка апозиција

1. Заменичке речи су функционално равне именицама, па учествују на исти начин као и ове у организацији апониране конструкције.

2. Наводимо један пример за чисто заменички тип апозиције:

– ... пред *онима* што га псују путем од Крагујевца, пред *њима* се полаже један испит данас ДЂ ВС 2 14.

3. Други тип је мешовит, са заменицом и именском апозицијом која за њом следи:

– *Он, Ђорђе Камућ*, пред којим су се механције од Паланке до Пеште преламале преко тканица и говориле танко као мушкарчићи у тринаестој, доживео је... ДЂ Кор 159.

а) Лично име *Ђорђе Камућ*, у наведеном примеру, са заменицом *он* чини конструкцију истог типа са већ описанима. Лично име у овој служби је стилски активна лексема, а стилска активност, тј. у овом случају експресивност – долазе им са разних страна.

4. Нешто је друкчија констелација односа у следећем случају:

– *Вода, тричак, песак, небо, све је то* било далеко МЦ Сеобе 71.

Разлика између овог и претходног примера поред осталог је и у редоследу речи – горе је заменица на првом, а овде на потоњем месту у конструкцији. Ми смо ипак оба пута обележили заменицу као језгрени, а именицу или именице као периферни део конструкције, а због тога што нам се чини да је заменица сиромашнија садржајем, а именица богатија, па се стога може схватити као актуализовани номинатор.

2.2.3. Придевска апозиција

1. Постоји једна врло специфична врста апозиције – придевска. Погледаћемо примере:

– *Ви, млађи*, наставите ДЂ Кор 117; – Али пут је све *з у ш ћ и, набијенији бежанијом* ДЂ ВС 2 11.

⁹ Употребљавамо и термин 'дислокатив'. – В. о томе ширу расправу у одељку о 'степенованости структурне кохезије' и врстама синтаксичких односа код вишечланих описних конструкција (Симић / Јовановић Симић 2017: погл. 1.4.4.3.5).

а) У првом примеру: – *Ви, млађи*. – у апонирајућу конструкцију спрегнути су заменица и поименичени придев, тако да се случај не разликује од оних из претходне тачке.

б) У другом примеру стоји индикатор номинацијске еквивалентности главнога придева *гушћи* и додатог *набијенији бежанијом* ('пут'). Синтаксичка симетрија ван сваке је сумње, јер се увек ради о двоструком предикативу, или апозитиву, или пак атрибуту.

2. Према томе, могуће је наћи конструкције са придевима у односу апозиције. Сем тога, поред актуалне номинације именског садржаја, постоји и придевска актуална номинација квалитета или сл.

2.3. Апозитив

1. То је, по Стевановићу (1991б: 57), придевска реч у служби „одредбе која се додаје већ одређеном појму”. Ова околност чини апозитив сличним апозицији, па Стевановић за обе јединице предлаже заједнички термин који описује њихову синтаксичку позицију – 'додачи'.

1) Да бисмо разумели природу апозитива, сетићемо се најпре апозиције и чињенице да је она, у функцији продубљивања номинације, често снабдевена разноврсним атрибутима. Узећемо поново у разматрање први тамо наведени пример да се уверимо у истинитост овог нашег тврђења: *господин Жан Давил, висок човек, плавих очију и бркова, црвена лица*. Тек нам сад пада уочи мноштво атрибута груписаних око именице човек.

(а) Извешћемо сада са овим примером један експеримент и посматрати последице. Изоставићемо апозицију и пратити шта њен нестанак производи код атрибута: *господин Жан Давил, висок, плавих очију и бркова, црвена лица*. Готово се ништа није десило. Тиме је коначно доказан став да су апозиција и главни номинатор 'истозначни'. Али тиме је врло јасном постала и чињеница да атрибути апозиције могу егзистирати и обављати неку своју синтаксичку функцију и сами, без ње. Та функција сада више није усмерена на управну именицу, које заправо нема, већ на ону куда је смерала сама апозиција: *Жан Давил* <- *висок, плавих очију*. У очи пада и факат да су атрибути задржали једну значајну особеност апозиције – актуалност, што значи и стилски појачано значење.

(б) Према томе, апозитив је актуализовани, и антиципацијом из контекста издвојени атрибут. Пошто појам издвајања из контекста означавамо термином 'дислокација' – апозитив са тога становишта може бити дефинисан као дислоцирани атрибут.

2) Размотрићемо неколико главних типова апозитива.

(а) Први тип представљамо примером:

– *Месечина, јасна, бела као иње*, попадала је била нарочито на воћке МЦ Сеобе 27.

Врло је видна разлика између конструкција са апозитивом из претходног примера, и одговарајуће с атрибутом: *јасна, бела месечина*. У позицији

атрибута то су директни и прави адлокативи, тј. интегрисани номинатори особине или вањских релација. Апозитив, међутим, исти садржај именује као потиснуту, али не и интегрисану чињеницу. Важно је напоменути да антиципацијом (и/или дислокацијом) овај добија специфичан статус, јер сем што детерминише именицу – изванредан однос успоставља и са предикатом: најпре по томе што његова детерминативна моћ према именици постаје привремена, ограничена на време остварења предикатског садржаја; друго, по томе што је предикат квалификован њиме најчешће по узрочно-последичној линији: – 'Месечина' је 'попадала' зато што је била ('бела') 'као иње'.

Од више атрибута неки се каткада заправо међусобно никако не подносе у заједничкој позицији квалификатора управне именице. Један разлог неподношења јесте претрпаност конструкције, боље рећи дате позиције у конструкцији, постављањем у њу више истоврсних јединица. Други разлог неподношења јесте извесна разлика међу њима која се често етаблира као дистинкција привременост : непривременост, актуалност : неактуалност или сл. Последица таквог њиховог односа у ствари је много интересантнија од узрока: потиснути атрибут, дакле апозитив, има специфичан статус често реализован у виду полупредикативне одредбе – тј. предикатоида.

(б) Други тип представимо следећим примером:

- Тако се десило, сасвим нехотично, да по *једно поглавље – и то баш друго!* – буде посвећено синтакси НП Ром 5.

Као што видимо, апозитив допушта и стилско истицање, а тиме и потпуно лексичку антиципацију из контекста, са којим остаје у вези само по општем смислу. Ово се обележава и посебним интерпункцијским поступком.

(в) Трећи тип апозитива представљају случајеви када он поприма статус актуалног номинатора особине (детерминатора или квалификатора), и тада сем квалификационог, у односу на управну реч испољава и узрочну, начинску, допусну и сличне друге логичке релације. Ево примера:

- *Уморан, конзул* је стајао код отвореног прозора ИА ТХ 56.

Апозитив 'уморан' описује стање конзула док је стајао, али и узрок због којег је тако поступао.

(г) Четврти тип чине случајеви када последица актуализацијске промоције постаје и могућност модалног представљања денотата:

- *А он, као узнесен*, осети да лебди својим каткад још укоченим удовима МЦ Сеобе 68.

Као што видимо, апозитив се, као и апозиција, може комбиновати и са заменичким речима, као и имплицитним номиналима, као што се уобичајено комбинује са експлицитним.

2. До сада прегледана грађа наводи на тврдњу о искључиво конгруенцијској форми апозитива, и о скоро искључивом паралелизму са конгруентним атрибутом. Али у томе нас не подржавају ни неки примери, као следећи који наводимо:

- Тако је био недавно купио кућу и у Пожуну, и у граду Будиму. *Велику, огромну зграду од камена, са магазима и подрумима, у брегу, над водом* МЦ Сеобе 90.

Овде се ради о апозитиву у падежном облику с предлозима, који има такође своју паралелу у одговарајућем атрибуту.

3. Да је апозитив потпуни пандан апозицији, увериће нас између осталог и ширина његове употребе изван адноминалне позиције:

- *Без чиновника и сарадника*, морао је сам да пише и преписује ИА ТХ 41.

Конструкција *Без чиновника и сарадника* најближи је квалификатор речи *сам*, а преко те лексеме и неизреченог субјекта реченице. Истовремено означава и узрок остварења глаголскога садржаја 'морао је да пише и преписује'.

О интерпункцији довољна је кратка напомена: интерпункција апозитива идентична је интерпункцији апозиције.

3. Закључна разматрања

3.1. Односи међу основним типовима синтаксичке организације вишечланог описа

1. Досадашњи и краћи преглед грађе показао је да постоји више типова синтаксичке организације вишечлане описне конструкције и да су они условљени разноврсношћу лексичко-граматичких обележја речи које управљају њиховим сигнификацијским функцијама, разноврсношћу сигнификацијских функција, тј. описаног тематског садржаја или денотата, као и степеном структурне кохезије описа.

а) Први и највиши вид структурне кохезије описа засведочен је код рецкцијских синтагми: однос семантичке инклузије – укључивања садржаја ректума у семантичко поље регенса – праћен је синтаксичким потчињавањем региране речи лексичко-граматичким потребама и захтевима регенса.

б) Други, конгруенцијски вид синтагматске организације описа примарно је настао код напоредних конструкција, и код њих уобличио вид своје организације. (а) Напоредност није врста семантичке 'привлачности' речи већ проста 'трпељивост', није настала ради инклузије садржаја једне речи у семантичко поље друге, већ из потребе нпр. за паралелном инклузијом у поље треће речи (мултифокалне) или за описом тематски сложеног садржаја, састављеног од више равноправних чињеница. (б) Адлокација је у ствари вид копрезентности и претпоставља удруживање садржаја двеју или више речи у структуру у којој један има доминантан, језгрени положај, а други су његови пратиоци, сателити (први чини језгро или центар, а остали периферију или сл.).

2. Као што код рекције можемо говорити о разноврсним степенима организацијске кохезије синтагматске структуре, тако је и код конгруенцијских типова, где се разликују два ступња: адлокација у правом смислу речи и апозиција. Код апонираних конструкција преовлађује сигнификацијска аутономија чланова над јединством глобалне структуре, док је код адлокације обрнуто. Апозиција је ближа напоредности, мање по семантичким односима, али више по конструктивним. Адлокација и апозиција, посматране са семантичког гледишта, само су два ступња исте појаве, а ступњевитост је мерљива параметром који смо назвали дислокацијом – синтаксичком удаљеношћу зависне речи од управне. Закључујемо да је однос 'адлокација' – 'апозиција'/'дислокација' карактеристичан како за адјективске колокате уз именску реч тако и за номиналне.

3. Сходно управо формулисаним објашњењима можемо утврдити принципску једнакост односа атрибута према апозитиву и атрибутива према апозицији – други члан сваког пара јесте дислоцирани први. У начелу, исти се однос мора признати да постоји и између прилошке одредбе адлокативног и апозицијског, тј. дислокативног типа. Адлокација и дислокација, прем томе, јесу две врсте, или боље рећи два ступња синтаксичке везе, с тим што су адлокативи чвршће везани за управну реч, а дислокативи лабавије.

3.2. Закључак о адлокацији и дислокацији

1. Додацима или адлокативима назвали смо морфолошки слободне одредбе речи, које граматичким показатељем упућују на односе у тематској равни, а не на лексичко-граматичке или какве друге особености управне речи.

2. За апозицију и апозитив рекли смо да су заправо од контекста антициповане атрибуцијске речи, тј. атрибути и атрибутиви. Проширени опис апозицијских конструкција настаје и антиципацијом адвербатива, а то је, у ствари, антициповани адлокатив свих врста. Дислокација је према томе антиципација адлокатива.

3. Дислокација није аутоматски прелаз адлокатива у ред предикатоидних детерминатора. Предикатоидна трансформација обухвата и неке адлокативе и дислокативе и представља се као појава посебне врсте.

4. Разлика између адлокације и дислокације приметљива је и на изговорном плану, тј. на плану интонацијском: дислокатив је из контекста издвојен паузама, а често је и тонски уздигнут, наглашен. Ова се особеност графички маркира интерпункцијским знаком, најчешће запетом, или каткада другим ознакама, којима се обележава дубља пауза.

3.3. Закључак о екслокацији и колокацији

1. Што се тиче врста зависних синтагми или хипотагми – ту се издвајају три типа. (а) Један настаје рекцијским скопчавањем речи, при чему једна од њих својим аспектним значењима условљава перспективизацију друге и

тако омогућује успостављање синтаксичке везе; (б) друго је конгруенција, и (в) треће – јукстапозиција, као механизми успостављања синтаксичке релације уједначавањем облика, код прве од њих, и неутралним обликом, код потоње. Последње две назвали смо адлокацијом.

2. Адлокација, даље, има могућност степеновања синтаксичке везе, па се раслојава на чвршћу и лабавију синтаксичку зависност – адлокацију у ужем смислу и дислокацију. Постоје, међутим, и виши ступњеви лабаве везе, виши ступњеви антиципације адлокатива од контекста, које смо назвали екслокацијом, један, и колокацијом, други. Екслокатив и колокатив су видно слободнији и у уобличењу, тј. у избору граматичких ознака везе са управном речју, а и у просторном позиционирању у конструкцији.

ЛИТЕРАТУРА

- Гвоздјев 1958:** А. Н. Гвоздев, *Современный русский литературный язык II*, Москва: Учпедгиз.
- Гловацки-Бернарди 1988:** Z. Glovacki-Bernardi, *O tekstu*, Zagreb: Školska knjiga.
- Јовановић 2005:** Ј. Јовановић, „О синтаксичкој природи атрибутско-прилошке одредбе”, у: *Србистички прилози : зборник у част професора Славка Вукомановића* (ур. Б-Ђорић, Љ. Поповић, Б. Чигоја и А. Милановић), Београд: Филолошки факултет, 107–114.
- Јовановић 2009а:** Ј. Јовановић, „О редукцији и испуштању (омисији) као лингвистичким и стилским појавама”, у: *Српски језик и друштвена кретања : Зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30. 10. и 1. 11. 2008)*, Крагујевац, 193–211.
- Јовановић 2009б:** Ј. Јовановић и Р. Симић, „Текст као језичка и комуникацијска структура”, *Српски језик*, XIV, 591–628.
- Јовановић Симић / Симић 2015:** Ј. Јовановић Симић и Р. Симић, *Вербатологија : Лингвистичке основе науке о вербализацији света*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Филолошки факултет – Јасен.
- Рис 1928:** Von John Ries, *Zur Wortgruppenlehre. Mit Proben*, Prag: Tausig & Tausig.
- РСМ:** *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- Симеон 1969:** R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симић / Јовановић Симић 2015:** Р. Симић и Ј. Јовановић Симић, *Општа стилистика*, Београд: НДСЈ и Јасен.
- Симић / Јовановић Симић 2017:** Р. Симић и Ј. Јовановић Симић, *Савремени српски језик. Књ. 3, Српска синтакса. Св. 1, Тагмемика и таксемика*, Београд: Јасен – Филолошки факултет – Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

- Стевановић 1991а:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1991б:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Траск 2005:** R. L. Trask, *Temeljni lingvistički pojmovi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Хајдолф/Флеминг/Моч 1981:** К. Е. Heidolph, W. Flämig u. W. Motsch, *Grundzüge einer deutschen Grammatik*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR.

Jelena R. Jovanović Simić

SOME OBSERVATIONS ON COHESION AND DISAGGREGATION
SYNTAX PROCESSES

Summary

The author presents the approach to syntactic matter from Serbian syntax (Simić and Jovanović Simić 2017), where the relations between basic units and structural schemes are presented in the development perspective, but in the interpretations and conclusion she brings a different approach to the considered categories. On the one hand, the process of meaningful unification of units and formation of a complex structure – cohesion is visible, and on the other, the gradual loosening of connections between components, dislocation and exclocation of members, and their separation and dissolution of schematic formations.